

קווי ההתפתחות העיקריים של המשק

בשנת 1961 גדל התוצר הלאומי הריאלי ב־9 אחוזים, בערך, שיעור העולה במקצת על שיעור הגידול ב־1960 — 7 עד 8 אחוזים — ודומה לשיעור הגידול הממוצע בשנים האחרונות. מספר המועסקים גדל ב־4.7 אחוזים, והתוצר למועסק עלה, איפוא, ב־4 אחוזים בערך. גידול התוצר ב־1961 היה מלווה בשתי תופעות שליליות, שמקורן בהרחבה ניכרת של הביקוש לצריכה ולהשקעה: החשת קצב עליית המחירים ועלייה ניכרת בעודף היבוא. רמת המחירים המקומיים עלתה ב־1961 בשיעור של 8 אחוזים, בקירוב. עלייה זו באה לאחר תקופה של יציבות יחסית, שהקיפה את השנים 1959 ו־1960, שבהן לא הגיעה עליית המחירים אלא לשיעור של 2 עד 3 אחוזים לשנה. עודף היבוא גדל ב־21 אחוזים והגיע ב־1961 ל־400 מיליון דולר — לאחר יציבות יחסית בשנים 1957 עד 1959 ועלייה של 6 אחוזים ב־1960.

החשת קצב הגידול של התוצר לעומת 1960 קשורה בגידול ניכר, של 13 אחוזים, בתוצר החקלאי, ושל 9 אחוזים, בתוצר של ענף הבנייה — לעומת ירידה קלה בשני ענפים אלה ב־1960. בהתפתחותם של שאר הענפים לא חלו, לעומת זאת, שינויים ניכרים. הגידול המהיר בתוצר החקלאי נבע במידה רבה מתנאי האקלים הנוחים, לאחר הבצורת הקשה במיוחד ב־1960. הרחבת הבנייה קשורה בהגברת הבנייה הציבורית למגורים עם החשת קצב העלייה, וכן בהתרחבות ככל סוגי הבנייה האחרים.

בדומה להתפתחות בשנים האחרונות, עלה התוצר בתעשייה בשיעור גבוה יותר — 15 אחוזים — מאשר התוצר הלאומי בכלל, וחלה עלייה במשקל התעשייה בתוצר, המשקפת את תהליך התיעוש המהיר במשך הישראלי. התוצר של התחבורה גדל ב־1961 ב־7 אחוזים, וזה של המסחר והשירותים — ב־9 עד 10 אחוזים.

הגידול בתוצר הלאומי נתאפשר בחלקו על־ידי הגדלת מספר המועסקים ב־4.7 אחוזים, שיעור העולה במקצת על הגידול בשנה הקודמת — 3.5 אחוזים. הגידול במספר המועסקים הוא תוצאה של העלייה המוגברת ושל הגידול הטבעי, מצד אחד, ושל המשך הירידה בממדי האבטלה, מצד שני.

ב־1961 חל מפנה בעלייה, והיקפה היה גדול במידה רבה מאשר בשלוש השנים הקודמות. מאידך, חלה ירידה קלה בריבוי הטבעי, והגידול הכולל של האוכלוסיה הגיעה ל־3.3 אחוזים לעומת 3 אחוזים בשנתיים הקודמות.

למרות גידול ניכר זה באוכלוסיה ובכוח העבודה נמשך תהליך ירידת האבטלה, והיקפה ב־1961 הגיע ל־4.3 אחוזים מכוח העבודה. כן חלה ירידה בעומק האבטלה ובהיקף העבודות היוזמות, והאבטלה שנתורה היתה בעיקרה אבטלה של מוגבלים בכוח עבודה. בסיכום, היתה זו שנת תעסוקה מלאה, וברוב אזורי הארץ גבר המחסור בעובדים מקצועיים לעומת 1960, והחל מסתמן אף מחסור בעובדים בלתי מקצועיים.

מלבד העלייה במספר המועסקים, תרם לגידול בתוצר גם הגידול הרב בכמות ההון במשק.

העלייה בהשקעה הגולמית הגיעה לכדי 18 אחוזים — לאחר רמה נמוכה יחסית ב־1960. עיקר הגידול חל בענפי התעשייה, התחבורה והבנייה למגורים. כמות ההון במשק גדלה ב־10 אחוזים, וההון למועסק — ב־4 עד 5 אחוזים. עליית התוצר למועסק הגיעה לשיעור של כ־4 אחוזים, ומזה יש ליחס כמחצית לגידול בכמות ההון לעובד, וכמחצית — לעליית פריון הייצור.

הצריכה הפרטית הריאלית עלתה בשנת 1961 ב־10 אחוזים לעומת 8 אחוזים ב־1960. הצריכה הפרטית לנפש עלתה ב־6.5 לעומת 5 אחוזים ב־1960; כלומר, גידול הצריכה בכללה נובע הן מגידול האוכלוסיה והן מעלייה בצריכה לנפש. בעליית הצריכה בולט במיוחד המעבר למוצרי צריכה האופייניים לרמת חיים גבוהה. במזון חל מעבר מצריכת לחם ודגנים לצריכת בשר, משקאות, סיגריות יקרות, וכדומה. בד בבד עם זאת ירד חלקו של המזון בכלל הצריכה הפרטית ל־34 אחוזים, וחלה עלייה ניכרת ברכישת מוצרים בני קיימא ומכוניות פרטיות. ב־1961 היו ברשות כ־80 אחוזים מהמשפחות לפחות מקלט רדיו אחד, ברשות 65 אחוזים — מכשירי גז, וברשות 55 אחוזים — מקרר חשמלי.

היקף הגידול בצריכה הפרטית היה שווה, פחות או יותר, לזה של גידול ההכנסה הפרטית הפנויה, ולכן חלה עלייה קלה בלבד בהיקף החיסכון הפרטי. לעומת זאת, חלה עלייה ניכרת בחיסכון הממשלה, בעקבות עלייה בגביית המסים, בייחוד המסים העקיפים. כתוצאה מכך עלה שיעור החיסכון הלאומי, לאחר ירידה קלה ב־1960. אולם עלייה זו בחיסכון לא הדביקה את ההרחבה הניכרת בהשקעה במשק, שנתאפשרה על־ידי העלייה הרבה ביבוא ההון. כ־83 אחוזים מההשקעה הנקייה של המשק מומנו עדיין על־ידי יבוא ההון.

האטת הגידול ביצוא והעלייה הניכרת ביבוא הביאו לעלייה של כ־21 אחוזים בעודף היבוא של המשק. הגידול ביצוא היה איטי מאשר בשנה הקודמת — 16 לעומת 24 אחוזים. להאטה זו כמה סיבות: הגיאות בשוק הפנימי ועליית המחירים בו, וכן אי־התקדמות מספקת בהגברת כושר התחרות, בשיעורי הפרמיה הנתונים — ועל אף תמיכות עקיפות, הכוללות העלאת מחירים בשוק המקומי, כפיצוי על הכדאיות הפחותה ביצוא.

התפתחות היצוא היא רבת משמעות לגבי המשק הישראלי. שכן יהיה על היצוא לממן חלק רב יותר מהיבוא עם הירידה הצפויה בהיקף התקבולים החד־צדדיים. בייצור הישראלי גבוה מרכיב היבוא, בעיקר יבוא חומרי הגלם, וצמצום יבוא זה, באין יכולת לממן אותו על־ידי תקבולים חד־צדדיים או על־ידי יצוא, עלול לגרום זעזועים קשים במשק.

היצוא התעשייתי עלה ב־16 אחוזים, עלייה קטנה מאשר בשתי השנים הקודמות. הגידול ביצוא היהלומים וביצוא השירותים נמשך, ולעומת זאת נשאר היקף היצוא החקלאי ללא שינוי, בגלל הירידה ביבול ההדרים. העלייה במשקל היצוא התעשייתי ויצוא היהלומים והירידה במשקל היצוא החקלאי הביאו לירידה באחוז הממוצע של הערך המוסף ביצוא.

הגיאות בביקוש המקומי ועליית המחירים המקומיים הביאו להגדלת הפער בין שער החליפין הבלתי מציאותי של המטבע הישראלי, לפני הפיחות, לבין ערכו הממשי. כתוצאה מכך חלה עלייה של 18 אחוזים בערך יבוא הסחורות והשירותים — לאחר ירידה של כ־2 אחוזים במחירי היבוא. גידול רב במיוחד בשיעור של 36 אחוזים, חל ביבוא הציד, ובייחוד ביבוא מטוסים ואניות. כן חל גידול ניכר, של 17 אחוזים, ביבוא חומרי הגלם, ושל 18 אחוזים — ביבוא מוצרי צריכה מוגמרים.

למרות גידול הפער בין היבוא והיצוא ב־69 מיליון דולר המשיך המשק בצבירת יתרות מטבע־חוץ כתוצאה מהגידול הרב ביבוא ההון. העלייה ביבוא ההון הקיפה הן את התקבולים החד־צדדיים (בעיקר הפיצויים האישיים והשילומים מגרמניה), והן את ההלוואות לזמן ארוך ולזמן בינוני. יתרות מטבע החוץ שברשות המשק, בניכוי ההתחייבויות לזמן קצר, גדלו ב־74 מיליון דולר. עליית רמת המחירים המקומיים הגיעה לשיעור של 8 אחוזים, בקירוב, והיא הגבוהה ביותר בחמש השנים האחרונות. החשת תהליך עליית המחירים החלה כבר במחצית השנייה של 1960,

אינדיקאטורים להתפתחות המשק, 1957 עד 1961

אחוז העלייה או הירידה (-)			
מ' 1960 ל' 1961	מ' 1959 ל' 1960	מ' 1958 ל' 1959	מ' 1957 ל' 1958
המקורות והשימוש בהם (מחירים קבועים)			
12	9	11	8
סך כל המקורות			
9	7	12	7
10	8	9	10
6.5	5	6	6
8	12	8	4
18	1	8	7
התוצר הלאומי הגולמי			
הצריכה הפרטית			
הצריכה הפרטית לנפש			
הצריכה הציבורית			
ההשקעה הגולמית			
סך החוץ — מוצרים ושירותים			
(מחירים שוטפים)			
18	14	6	3
16	24	22	8
21	6	-5	—
היבוא			
היצוא			
עודף היבוא			
האוכלוסיה ומספר המועסקים			
3.3	3	3	4
4.7	3.5	4	3
האוכלוסיה הממוצעת			
מספר המועסקים			
המחירים וההכנסה הלאומית			
(נומינלית)			
10	4.5	5	5
8	3	3	7
7	2	2	3
19	11	13	14
15	8	10	10
השכר היומי הממוצע			
מחיר התוצר הלאומי			
מדד המחירים לצרכן			
ההכנסה הלאומית			
ההכנסה הלאומית לנפש			
כספים			
18	14	13	15
32	27	23	19
אמצעי התשלום (ממוצע שנתי)			
האשראי הבנקאי לציבור			
(ממוצע שנתי)			

ויש לתלות אותה בעיקר בעליית הביקוש. עליית המחירים חלה על אף העלייה בעודף היבוא והגידול הרב בתוצר המקומי. היא היתה מודגשת יותר באותם המוצרים והשירותים שאין להם תחליפים מיבוא, כגון מבנים, ירקות ושירותים אישיים. במחצית השנייה של 1961 הואטה עליית המחירים, אף-על-פי שרק אז חלו עליות השכר העיקריות ותשלום תוספת היוקר. נראה, שעליות שכר אלה נספגו, לפחות בחלקן, על-ידי הרווחים אשר בשנים האחרונות חלה בהם עלייה.

הגידול הניכר בעודף הביקוש נעוץ בעיקר בהגברת ההשקעות של עסקים, שנחאפשרה על ידי ההרחבה המוניטארית, שהחלה עוד ב-1960. משקי הבית הגדילו את הוצאותיהם על מוצרי צריכה ודיור בהיקף דומה לעלייה בתרומתם לייצור, בעוד שעל-ידי הגברת גביית המסים קיזזה הממשלה רק חלק מגידול הביקוש.

בשנת 1961, כבשנים שקדמו לה, קשורות ההרחבה המוניטארית והעלייה בנזילות המשק בהמרה של יתרות מטבע חוץ. המרה זו הגדילה את אמצעי התשלום במישרין, ואילו בעקיפין — על-ידי הגדלת הנכסים הנזילים שברשות מערכת הבנקאות, שהיתה כרוכה בה — איפשרה הרחבה ניכרת של האשראי.

קצב ההתרחבות המוניטארית לא היה אחיד במשך כל שנת 1961. ההתרחבות התרכזה, למעשה, במחצית הראשונה של השנה, שבה גדלו יתרות מטבע החוץ במערכת הבנקאות ב-120 מיליון ל"י, האשראי הבנקאי — ביותר מ-100 מיליון ל"י, ואמצעי התשלום — ב-120 מיליון ל"י. תהליך זה נפסק במחצית השנייה של השנה, שבה ירדו אמצעי התשלום ב-30 מיליון ל"י, וחלה עלייה קלה בלבד, של 35 מיליון ל"י, בהיקף האשראי. בלימת ההתרחבות המוניטארית היא, בחלקה, פרי האמצעים שננקטו על-ידי בנק ישראל לריסון הרחבת האשראי: העלאת שיעורי הנזילות, ביטול הנזילות המעורבת והטלת חובת החזקת נכסים נזילים לגבי פקדונות לתקופה קצובה העולה על 18 חודש. כן חלה במחצית השנייה של 1961 האטה ניכרת בקצב ההמרה של מטבע חוץ. האטה זו היתה, בחלקה, בעלת אופי עונתי, ובחלקה, היתה נעוצה בהתגברות הציפיות לפיחות, שהתבטאו בירידת שיעור ההמרה של העברות מטבע חוץ ובגידול רב בפקדונות פז"ק ותמ"ם, של מקבלי הפיצויים האישיים.

הגבלות האשראי, החששות מפחות וכן פירעון חובות על ידי הממשלה לבנק ישראל — כל אלה יחד בלמו את הרחבת נזילות המשק והגדלת אמצעי התשלום במחצית השנייה של השנה. במשך כל שנת 1961 הסתכמה העלייה בכמות הממוצעת של אמצעי התשלום ב-148 מיליוני ל"י שהן כ-18 אחוזים; הרחבת האשראי הגיעה לשיעור של 32 אחוזים, בערך; שתיהן כאחת היו גדולות במידה ניכרת מגידול התוצר הריאלי, שהגיע ל-9 אחוזים.

לוח א'-2

שינויי אמצעי התשלום, התוצר, המחירים ועודף היבוא, 1958 עד 1961

השנה	אמצעי התשלום	האשראי	התוצר הלאומי	המחירים המקומיים	אחוז העלייה או הירידה (-) לעומת השנה הקודמת	
					עודף היבוא על היצוא	על היצוא
1958	15	19	7	7	—	—
1959	13	23	12	3	-5	-5
1960	14	27	7	3	6	6
1961	18	32	9	8	21	21

הרחבת האשראי ב־1961 עלתה בהיקפה בהרבה על הרחבת האשראי בשנים קודמות ותרמה במידה ניכרת, הן להגדלת אמצעי התשלום הן ללחץ על שער המטבע, שההתרחבות המוניטארית עוד הרחיקה אותו מרמתו הריאלית. השער הבלתי ריאלי ושיטת ריבוי השערים הביאו לידי עיוותים במערכת המחירים והרחיקו את רמת המחירים בארץ מרמת המחירים העולמית. מבחינות אלה יש עניין בהשוואה בין כמה אינדיקטורים חשובים בשתי תקופות: השנים 1958 ו־1959 שהיו שנות התרחבות מוניטארית מתונה, מחד, והשנים 1960 ו־1961, שהצטיינו בהתרחבות מונטארית מואצת, מאידך.

לוח א'־2 מלמד, כי בשנים 1960 ו־1961 היתה ההתרחבות המוניטארית רבה מאשר בשנים 1958 ו־1959, הן מבחינת הרחבת אמצעי התשלום והן מבחינת הרחבת האשראי. בניגוד לדעה המקובלת בארץ, לא הביאה החשת ההרחבה מוניטארית להחשת הגידול בתפוקה, אך לעומת זאת, גררה את הגברת עליית המחירים ואת גידול עודף היבוא על היצוא בשיעור ניכר ביותר. עובדה זו מזדקרת בייחוד מתוך השוואה בין שנת 1959 לשנת 1961. הגדולות המופרות של המשק היתה הרת תוצאות שליליות, הן מבחינת המאזן המסחרי והן מבחינת עליית המחירים. יתר על כן, על ידי ערעור האיוון הפנימי היא תרמה לירידת הערך הריאלי של המטבע.

השוואה עם השנים, שקדמו לרפורמה המוניטארית ב־1952, מלמדת גם היא על הקבלה, מבחינות רבות בין שתי התקופות. גורמי ההתרחבות המוניטארית של אז היו שונים לחלוטין מאלה שפעלו בשנים 1960 ו־1961. בעוד שאז נגרמה ההתרחבות המוניטארית על ידי המימון הגירעוני של הממשלה, בעקבות העלייה ההמונית, הרי ב־1960 וב־1961 היו הגורמים העיקריים — הרחבת האשראי לציבור והמרת מטבע חוץ. אולם בשתי התקופות כאחת הביאה ההתרחבות המוניטארית להעלאת מחירים ולערעור שער המטבע. הרחבת הייצור לא יכלה להדביק את ההתרחבות המוניטארית, ובתנאים של תעסוקה מלאה של גורמי הייצור לא היה בכוחה של ההתרחבות המוניטארית להביא לגידול התפוקה. גידול הייצור לא יכול היה להדביק את הביקוש, ועודף הביקוש הביא לעליית המחירים, להגדלת הגירעון במאזן המסחרי, ולהחלשת כושר התחרות. שער המטבע נעשה בלתי ריאלי, והעיוותים במשק הרחיקו אותו מהשתלבות בשוק העולמי, והשמיטו את הבסיס לקריטריונים הרגילים של כדאיות כלכלית.

בעיות אלה נודעת להן חשיבות בייחוד במשק, שענפי ייצור שונים הגיעו בו לנקודת רוויה בשוק הפנימי, והוא חותר לקראת השתלבות רבה יותר בשוק העולמי. אכן, שנת 1961 הצטיינה בתעסוקה מלאה ובקצב רצוי של גידול התוצר, אולם יחד עם זאת חלו בה עליית המחירים הרבה ביותר בחמש השנים האחרונות וגידול בגירעון במאזן המסחרי שאין לו תקדים. כן גברו העיוותים במערכת המהירים, על תוצאותיהם השליליות. תופעות אלה קשורות, בין השאר, בגידול מהיר מדי בנזילות ובביקוש המקומי, וכן בקיום מערכת מחירים יחסיים המהווה עידוד לגבי היבוא והרתעה לגבי היצוא.

כל המגמות הללו הגיעו בשנת 1961 לנקודה שחייבה מפנה חד ונקיטת מדיניות חדשה, שתאפשר התקדמות מהירה יותר לקראת עצמאות כלכלית ותיקון העיוותים במערכת המחירים והייצור במשק.